

ЛЮДИНА РОЗУМНА

Дослідження, що стало світовим бестселером № 1 за версією *The New York Times* та лідером продажів на *Amazon.com*, ламає усталені уявлення про земну історію від появи людини й народження мови до сьогоднішнього дня і примушує задуматися: шлях розвитку наших предків міг бути зовсім іншим.

Долучіться до історичної розвідки, і вас приголомшать неочікувані й сміливі припущення.

У книжці ви не знайдете нудної хронології та сухих дат, але разом з автором розміркуватимете про численні «чому?».

- ▶ Чому Людина Розумна отримала шанс на майбутнє та що винищило її найближчих древніх родичів?
- ▶ Чому перехід від збиральництва до сільського господарства став пасткою для людини й погіршив її життя?
- ▶ Чому могутні імперії інків та монголів зазнали краху та були переможені нечисленними групами європейців?
- ▶ Що таке «теорія пліток» і як розмови про те, чого насправді не існує, підняли людину на вищий щабель цивілізації?
- ▶ Що спільного між релігією та ідеологією? Чим відрізняються християнство та буддизм?
- ▶ Як гроші та кредити стали однією з основних рушійних сил цивілізації?
- ▶ Чому зруйновані імперії досі керують людством?

www.bookclub.ua

ISBN 978-617-12-1531-3

9 786171 1215313

ЮВАЛ НОЙ ХАРАРІ

ЛЮДИНА
РОЗУМНА

NEW YORK TIMES BESTSELLER

ЮВАЛ НОЙ ХАРАРІ

ЛЮДИНА РОЗУМНА

ІСТОРІЯ ЛЮДСТВА
ВІД МИНУЛОГО
ДО МАЙБУТНЬОГО

YUVAL NOAH HARARI

SAPIENS

A BRIEF HISTORY
OF HUMAN KIND

HARVILL SECKER

ЮВАЛ НОЙ ХАРАРІ

ЛЮДИНА РОЗУМНА

ІСТОРІЯ ЛЮДСТВА ВІД МИНУЛОГО
ДО МАЙБУТНЬОГО

ХАРКІВ **КЛУБ**
2016 СІМЕЙНОГО
ДОЗВІЛЛЯ

УДК 572
ББК 28.71
Х20

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

First published in Israel as *Kitzur Toldot Ha'énoshut*

Перекладено за виданням:

Harari Y. Sapiens. A Brief History of Humankind / Yuval Harari. —
London : Harvill Secker, 2014. — 444 p.

Переклад з англійської *Ярослава Лебеденка*

Дизайнер обкладинки *Юлія Сорудейкіна*

ISBN 978-617-12-1531-3 (укр.)
ISBN 978-1-846-55823-8 (англ.)

© Yuval Noah Harari, 2011
© DepositPhotos.com / shooarts, обкла-
динка, 2016
© Hemiro Ltd, видання українською мо-
вою, 2016
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного
Дозвілля», переклад і художнє оформ-
лення, 2016

*На добру згадку про мого любого батька
Шломо Харарі*

ЗМІСТ

ЧАСТИНА ПЕРША. КОГНІТИВНА РЕВОЛЮЦІЯ

- 1 Тварина без жодного значення **13**
- 2 Дерево знань **33**
- 3 Один день із життя Адама та Єви **57**
- 4 Потоп **85**

ЧАСТИНА ДРУГА. СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

- 5 Найбільше шахрайство в історії **103**
- 6 Будівництво пірамід **129**
- 7 Перевантаження пам'яті **155**
- 8 В історії немає справедливості **171**

ЧАСТИНА ТРЕТЯ. ОБ'ЄДНАННЯ ЛЮДСТВА

- 9 Стріла історії **207**
- 10 Запах грошей **219**
- 11 Імперські бачення **238**
- 12 Закон релігії **263**
- 13 Таємниця успіху **296**

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА. НАУКОВА РЕВОЛЮЦІЯ

- 14 Визнання невігластва **309**
- 15 Союз науки та імперії **344**
- 16 Капіталістичне кредо **381**
- 17 Колеса промисловості **419**
- 18 Перманентна революція **439**
- 19 І жили вони довго та щасливо **470**
- 20 Кінець людини розумної **497**

Післямова: Тварина, яка стала Богом **519**

Примітки **521**

Подяки **541**

Джерела ілюстрацій **542**

ЧАСОВІ ПЕРІОДИ ІСТОРІЇ

*Років
тому*

13,5 млрд	Поява матерії та енергії. Початок фізичних процесів. Поява атомів та молекул. Початок хімічних процесів
4,5 млрд	Формування планети Земля
3,8 млрд	Виникнення живих організмів. Початок біологічних процесів
6 млрд	Остання спільна прабабця людей та шимпанзе
2,5 млрд	Виникнення людського роду в Африці. Перші кам'яні інструменти
2 млрд	Розселення людей з Африки до Євразії. Виникнення різних видів людей
500 тис.	Поява неандертальців у Європі та на Близькому Сході
300 тис.	Приборкання вогню
200 тис.	Поява людей розумних у Східній Африці
70 тис.	Когнітивна революція. Виникнення творчої мови. Початок історичних процесів. Розселення людей розумних з Африки
45 тис.	Заселення розумними Австралії. Вимирання австралійської мегафауни
30 тис.	Вимирання неандертальців
16 тис.	Заселення розумними Америки. Вимирання американської мегафауни
13 тис.	Вимирання <i>Homo floresiensis</i> . <i>Homo sapiens</i> — єдиний вид людей, що вижив

12 тис.	Сільськогосподарська революція. Одомашнення рослин і тварин. Заснування постійних поселень
5 тис.	Перші царства, писемності і гроші. Політеїстичні релігії
4,25 тис.	Перша імперія — Аккадська держава царя Саргона Карбування монет — універсальні гроші.
2,5 тис.	Перська імперія — універсальний політичний лад «задля добробуту всіх людей». Буддизм в Індії — універсальна істина «задля звільнення всіх істот від страждань»
2 тис.	Імперія Хань у Китаї. Римська імперія в Середземномор'ї. Християнство
1,4 тис.	Іслам
500	Наукова революція. Визнання людством свого невігластва та початок набуття безпрецедентних можливостей. Початок європейського завоювання Америки та океанів. Перетворення планети на єдину історичну арену. Розквіт капіталізму
200	Індустріальна революція. Витіснення родини та громади державою й ринком. Масове вимирання рослин і тварин
Наш час	Вихід людей за межі планети Земля. Ядерна зброя та загроза виживанню людства. Прогресуюче формування живих організмів шляхом раціонального проектування, а не природного добору
Майбутнє	Раціональне проектування як базовий принцип життя? Витіснення людей розумних надлюдьми?

ЧАСТИНА ПЕРША

КОГНІТИВНА РЕВОЛЮЦІЯ

1. Відбиток людської долоні, залишений близько 30 тисяч років тому на стіні печери Шове неподалік містечка Валон-Пон-д'Арк на півдні Франції. Хтось, вочевидь, намагався сказати: «Тут був я!»

ТВАРИНА БЕЗ ЖОДНОГО ЗНАЧЕННЯ

Близько 13,5 мільярда років тому сталося те, що нині відоме як Великий вибух, з якого почалося існування матерії, енергії, часу та простору. Наука, що вивчає ці засадничі складові нашого Всесвіту, називається фізика.

Приблизно через 300 тисяч років після їх виникнення матерія та енергія почали зливатися у складні структури під назвою атоми, які потім поєдналися в молекули. Наука, що вивчає атоми, молекули та їхні взаємодії, називається хімія.

Близько 3,8 мільярда років тому на планеті Земля певні молекули поєдналися, сформувавши особливо великі та складні структури під назвою організми. Наука, що вивчає живі організми, називається біологія.

Приблизно 70 тисяч років тому організми, які належали до виду Людина розумна (*Homo sapiens*), почали формувати ще складніші структури під назвою культури. Наука, що вивчає подальший розвиток людських культур, називається історія.

На перебіг історії мали вплив три важливі революції. Когнітивна революція дала історії первинний поштовх приблизно 70 тисяч років тому. Сільськогосподарська революція прискорила її близько 12 тисяч років тому. Наукова ж революція, що стартувала

лише 500 років тому, цілком може призвести до кінця історії та початку чогось зовсім іншого. Ця книга розповідає про те, як ці три революції вплинули на людей та сучасні їм організми.

Цікаво, що люди існували на Землі задовго до початку історії. Адже тварини, дуже схожі на сучасних людей, уперше з'явилися близько 2,5 мільйона років тому. Але протягом численних поколінь вони не надто відрізнялися від безлічі інших організмів, з якими ділили місце свого існування.

Подорожуючи Східною Африкою 2 мільйони років тому, ви цілком могли б зустріти добре знайомий набір людських персонажів: турботливих матусь, які притискали до себе малюків, та зграйки безтурботних дітлахів, які гралися в багнюці; темпераментну молодь, яка ремствувала проти вимог суспільства, та втомлених старих, які лише хотіли, щоб їм дали спокій; хвалькуватих мачо, які намагалися вразити місцеву красуню, та мудрих старійшин, які все це вже бачили. Ці первісні люди любили, гралися, заводили близьких друзів, змагалися за статус та владу — але так само робили й шимпанзе, бабуїни та слони. Нічого особливого в цьому не було. Ніхто, а найменше самі ці люди, не мав тоді й гадки, що одного чудового дня їхні нащадки прогуляються по Місяцю, розщеплять атом, розшифрують генетичний код та напишуть підручники з історії. Нам сьогодні треба знати про цих доісторичних людей найголовніше: вони були тваринами, які не мали важливого значення та впливали на довкілля не більше за горил, світляків або медуз.

Біологи поділяють усі живі організми на види. Тварини належать до того самого виду, якщо легко спаровуються між собою, народжуючи здатне до розмноження потомство. Коні та віслюки не так давно мали спільного предка, і їх об'єднує чимало спільних особливостей фізичної будови. Але вони не виявляють значного сексуального потягу одне до одного. Вони, звісно, спарову-

ються, якщо їх до цього змушують, але їхнє потомство, під назвою мули, є безплідним. Таким чином, мутації ДНК віслюків не можуть передатися коням або навпаки. Відповідно, цих тварин вважають двома різними видами, які рухаються окремими еволюційними шляхами. Натомість бульдог та спанієль, попри різний вигляд, є членами того самого виду та мають однаковий набір ДНК. Вони легко спаровуються, а їхні цуценята, зростаючи, заводять пари з іншими собаками та народжують нових цуценят.

Види, які еволюціонували від спільного предка, об'єднуються в рід. Леви, тигри, леопарди та ягуари є різними видами в межах одного роду *Panthera*. Біологи позначають живі організми латинськими назвами з двох частин, де спочатку йде назва роду, а потім — виду. Леви, наприклад, називаються *Panthera leo*: вид *leo* (лев) з роду *Panthera* (пантера). Усі ж, хто читає зараз цю книжку, належать до *Homo sapiens* — виду *sapiens* (розумна) з роду *Homo* (людина).

Роди, своєю чергою, об'єднуються в родини, такі як Котові (леви, гепарди, свійські кішки), Псові (вовки, лисиці, шакали) та Слонові (слони, мамонти, мастодонти). Походження всіх членів родини можна простежити до одного матріарха або патріарха, який її започаткував. Усі Котові, наприклад, від найменшого свійського кошеняти до найбільшого страшного лева, мають спільного предка, який жив близько 25 мільйонів років тому.

Людина розумна теж належить до певної родини. Дивно, але цей банальний факт колись був однією з таємниць, що їх охороняли в історії понад усе. Протягом тривалого часу *Homo sapiens* воліли мати місце окремо від тварин, неначе позбавлені родини сироти, у яких немає рідних чи двоюрідних братів і сестер та, ще важливіше, батьків. Але сьогодні це вже не працює. Подобається нам це чи ні, але ми є членами великої та вкрай галасливої родини Великі примати. Нашими близькими нині живими родичами

є шимпанзе, горили та орангутанги. Найближчими до нас є шимпанзе. Просто 6 мільйонів років тому одна самиця примата мала двох доньок. Одна з них стала предком усіх шимпанзе, а друга — нашою власною прапрапра...бабцею.

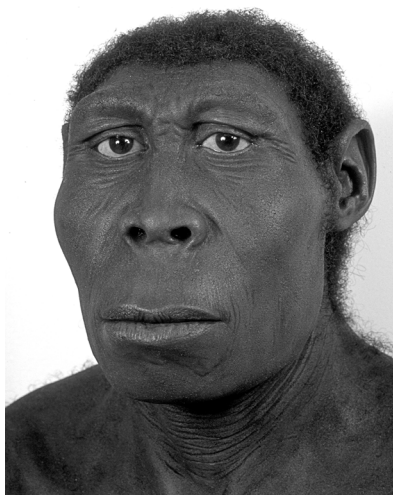
СКЕЛЕТИ В ШАФІ

Homo sapiens приховують ще більш цікаву таємницю. Ми не лише маємо цілу купу нецивілізованих родичів. Колись дуже давно ми також мали чимало рідних братів і сестер. Сьогодні ми вже звикли вважати себе єдиними на планеті, адже протягом останніх 10 тисяч років наш вид дійсно був єдиним людським видом. Але насправді слово «людина» означає «тварина, що належить до роду *Homo*», і крім *Homo sapiens* існувало ще багато інших видів. Більш того, як ми побачимо в останньому розділі цієї книги, у не такому вже віддаленому майбутньому ми можемо знову зіткнутися з людьми іншого виду, не *розумними*. Щоб прояснити цей момент, я часто використовуватиму термін «розумні»

2. Наші рідні брати чи сестри, відповідно до теоретичної реконструкції (зліва направо):

Homo rudolfensis (Східна Африка),
Homo erectus (Східна Азія)
та *Homo neanderthalensis*
(Європа та Західна Азія).

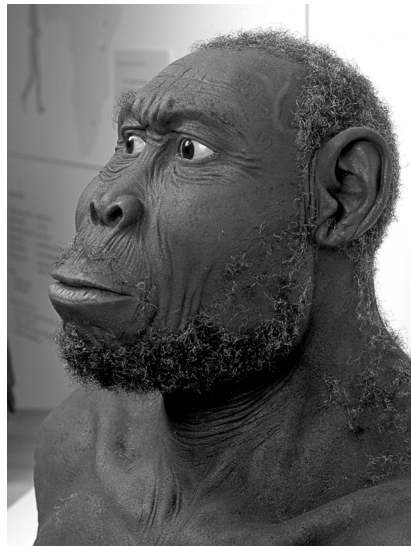
Усе це люди

для позначення саме членів виду *Homo sapiens*, тоді як термін «люди» прибережу для всіх інших, нині вимерлих членів роду *Homo*.

Уперше люди еволюціонували в Східній Африці близько 2,5 мільйона років тому з більш раннього роду приматів під назвою австралопітеки (*Australopithecus*), що означає «південна мавпа». Близько 2 мільйонів років тому деякі з цих первісних чоловіків та жінок залишили рідну землю, вирушивши в далекі мандри та оселившись на нових територіях Північної Африки, Європи та Азії. Оскільки виживання в сніжних лісах Північної Європи вимагало інших характерних особливостей, ніж потрібні, щоб залишатися живими в парких джунглях Індонезії, популяції людей еволюціонували різними напрямками. Результатом стали кілька видів, що відрізнялися один від одного; кожному з них вчені дібрали промовисту латинську назву.

У Європі та Західній Азії люди еволюціонували в *Homo neanderthalensis* («людей з долини річки Неандр»), яких називають просто «неандертальці». Незграбніші та м'язистіші за нас, розумних,

вони були добре пристосовані до холодного клімату льодовикового періоду в Західній Євразії. Більш східні райони Азії були населені *Homo erectus* («людьми прямоходячими»), які виживали там протягом майже 2 мільйонів років, що робить їх найвитривалішим видом людей за всі часи. Цей рекорд навряд чи буде побитий навіть нашим власним видом. Доволі сумнівно, що *Homo sapiens* проживуть ще хоча б тисячу років, тому 2 мільйони років — це вже точно не наша ліга.

На острові Ява, в Індонезії, жили *Homo soloensis* («люди з долини річки Соло»), які пристосувалися до життя у тропіках. На іншому індонезійському острові — невеличкому Флорес — первісні люди піддавались процесу зупинки росту. Вперше люди опинилися на Флорес, коли рівень моря був напрочуд низьким, а до острова можна було легко дістатися з материка. Коли ж море знову піднялося, вони потрапили в пастку на бідному на ресурси клаптику суходолу. Великі люди, які потребували великої кількості їжі, загинули від голоду першими. А от меншим вдалося вижити значно краще. Поступово, зі зміною покоління, населення Флорес перетворилося на карликів. Люди цього унікального виду, відомого вченим як *Homo floresiensis*, досягали максимального зросту лише один метр та важили не більше двадцяти п'яти кілограмів. Попри це вони були здатні виробляти кам'яні інструменти та навіть примудрялися час від часу полювати на острівних слонів — хоча, правду кажучи, слони там теж були карликовими.

У 2010 році від забуття було врятовано ще одного нашого загубленого брата, коли під час розкопок Денисової печери в Сибіру вчені знайшли скам'янілу фалангу пальця руки. Генетичний аналіз показав, що цей палець належав людині раніше невідомого виду, який був названий *Homo denisova*. Хто знає, скільки ще наших загублених родичів чекають на відкриття в інших печерах, на інших островах та в інших кліматичних умовах.

У той час, як люди еволюціонували в Європі та Азії, еволюція у Східній Африці теж не зупинялася. Колиска людства породжувала численні нові види, на кшталт *Homo rudolfensis* («людини з озера Рудольф»), *Homo ergaster* («людини працюючої») та, зрештою, й нашого власного виду, який ми нескромно назвали *Homo sapiens* («Людина розумна»).

Представники одних видів були здорованими, інших — карликами. Безстрашні мисливці співіснували зі смиренними збирачами рослин. Деякі жили лише на самотньому острові, тоді як багато інших кочували з континенту на континент. Але всі вони належали до роду *Homo*. Всі вони були людськими істотами.

Хибним є погляд на ці види як на вишикуваних у пряму лінію нащадків, де працюючі породили прямоходячих, ті — неандертальців, а вже ті еволюціонували в нас. Така лінійна модель створює враження, що в будь-який певний момент Землю населяв лише один тип людей, а всі попередні види були просто старішими моделями нас самих. Насправді ж, починаючи приблизно з 2 мільйонів до 10 тисяч років тому, світ, у той самий час, був домівкою для кількох видів людей. А чом би й ні? Сьогодні ж існує багато видів лисиць, ведмедів та свиней. Сто тисячоліть тому по землі ходили, щонайменше, шість видів людей. Дивною, якщо не підозрілою, є якраз наша нинішня виключність, а не багатовидове минуле. Як ми невдовзі побачимо, ми, розумні, мали вагомі причини витіснити з пам'яті наших братів і сестер.

ЦІНА МИСЛЕННЯ

Попри багато відмінностей усі види людей мають кілька спільних визначальних особливостей. Найпримітнішою з них є та, що, порівняно з іншими тваринами, люди мають надзвичайно великі мізки. Ссавці вагою шістдесят кілограмів мають середній

розмір мозку 200 кубічних сантиметрів. Найперші ж чоловіки та жінки 2,5 мільйона років тому мали об'єм мозку близько 600 кубічних сантиметрів. Сучасні розумні можуть похвалитися мозком із середнім об'ємом 1200—1400 кубічних сантиметрів. Мізки неандертальців були ще більше.

Може здаватися природним, що еволюція обирає більші мізки. Ми настільки зачаровані своїм високим інтелектом, що вважаємо: коли йдеться про потужність мозку, більше означає краще. Але якби це було так, у родині Коти також з'явилися б кішки, здібні до арифметики. Чому ж рід *Номо* є єдиним у цілому царстві тварин, кому довелося завести такі здоровезні думаючі машини?

По суті, великий мозок дає велике навантаження на тіло. Його не так уже легко скрізь тягати, надто коли він запакований у масивний череп. Заправляти ж його ще важче. У *Homo sapiens* на мозок припадає близько 2—3 % загальної маси тіла, але при цьому він споживає 25 % енергії тіла навіть у стані спокою. Для порівняння: мізки інших мавп потребують лише 8 % енергії в спокої. Первісні люди розплачувалися за свої великі мізки двома способами. По-перше, вони витрачали більше часу на пошуки їжі. По-друге, їхні м'язи почали поступово атрофувалися. На кшталт того, як сьогодні уряд спрямовує фінансування замість оборони на освіту, люди тоді перенаправляли енергію замість біцепсів до нейронів. Навряд чи можна однозначно сказати, що це — чудова стратегія виживання в савані. Шимпанзе, звичайно, не здатна перемогти *Homo sapiens* у диспуті, але велика мавпа може розірвати людину навпід, неначе ганчір'яну ляльку.

Сьогодні великі мізки стали нам у пригоді, бо ми можемо виробляти машини та рушниці, що дозволяють рухатися значно швидше за шимпанзе та стріляти в них з безпечної відстані, не вступаючи в рукопашну. Але машини та рушниці є нещодавніми винаходами. Свого ж часу нервова система людини зростала та

зростала протягом понад 2 мільйонів років, але, крім кремнієвих ножів та загострених палок, це мало в чому проявлялося. Що ж тоді підштовхувало еволюцію масивного людського мозку протягом тих 2 мільйонів років? Якщо чесно, ми не знаємо.

Ще однією виключно людською особливістю є те, що ми ходимо прямо на двох ногах. Так легше виглядати в савані здобич або ворогів. Крім того, руки, не зайняті в пересуванні, є вільними для інших цілей, на кшталт кидання каміння або подавання сигналів. Що більше речей могли робити ці руки, то успішніше ми були їхні власники, тому еволюція принесла збільшення концентрації нервів та точне налаштування м'язів у долонях та пальцях. У результаті люди сьогодні можуть виконувати за допомогою рук дуже складні завдання, зокрема виробляти та використовувати складні інструменти. Перші свідчення виробництва інструментів датуються приблизно 2,5 мільйонами років тому, причому виробництво та використання інструментів є критеріями, за якими археологи впізнають давніх людей.

Утім, прямоходіння теж має свої вади. Скелет наших предків-приматів розвивався протягом мільйонів років, щоб підтримувати створіння, яке ходило на всіх чотирьох та мало відносно невелику голову. Пристосування до прямої постави було неабияким викликом, особливо з огляду на те, що треба було підтримувати надзвичайно великий череп. За своє далеке бачення та вправні руки людство заплатило болями в спині та прострілами в шиї.

Надто дісталася жінкам. Пряма постава вимагала вужчих стегон, звуження родового каналу — і це при тому, що голівки дітей ставали дедалі більшими. Головною небезпекою для самиць людини стала смерть під час пологів. Жінки, які народжували раніше, коли мізки та голівки немовлят були ще відносно невеликими та податливими, жили краще та дітей мали більше. Відповідно природний добір віддавав перевагу раннім пологам.

Науково-популярне видання

ХАРАРІ Ювал Ной

Людина розумна. Історія людства від минулого до майбутнього

Керівник проекту *В. В. Столяренко*
Координатор проекту *К. В. Новак*
Відповідальний за випуск *О. М. Пікалова*
Редактор *Т. М. Вакуленко*
Художній редактор *Ю. О. Сорудейкіна*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*
Коректор *Г. В. Сологуб*

Підписано до друку 18.08.2016.
Формат 60x90/16. Друк офсетний.
Гарнітура «Minion Pro». Ум. друк. арк. 34.
Наклад 10000 пр. Зам. № .

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cor@bookclub.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика “Глобус”»
61012, м. Харків, вул. Різдяна, 11.
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.
www.globus-book.com